

OLIV TA‘LIM JARAYONIDA TALABALARNING TANQIDIY FIKRLASHINI RIVOJLANTIRISHNING INNOVATSION YONDASHUVLARI

Xaitov Bekzod Shuxratovich

*Qo‘qon davlat universiteti ilmiy
darajali katta o‘qituvchi (PhD),
bkhaitov8855@gmail.com*

Annoatsiya. Mazkur maqolada oliy ta‘lim jarayonida talabalarning tanqidiy fikrlashini rivojlantirishning innovatsion yondashuvlari nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilingan. Zamonaviy oliy ta‘lim tizimida talabaning tayyor bilimlarni o‘zlashtirishi bilan bir qatorda, axborotni tahlil qilish, dalillarni baholash, mustaqil qaror qabul qilish, muammoli vaziyatlarga yechim topish va o‘z fikrini mantiqiy asoslash kabi kompetensiyalarni egallashi muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shu nuqtayi nazardan, an‘anaviy reproduktiv ta‘limdan talabaning faol intellektual faoliyatiga asoslangan innovatsion ta‘lim modellariga o‘tish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

Kalit so‘zlar: oliy ta‘lim, tanqidiy fikrlash, innovatsion yondashuv, muammoli ta‘lim, faol ta‘lim, raqamli texnologiyalar, loyihaviy ta‘lim, keys-stadi, refleksiya, pedagogik texnologiya.

Kirish. Bugungi kunda oliy ta‘lim tizimida yuz berayotgan global o‘zgarishlar ta‘lim mazmuni va uni tashkil etish usullarini qayta ko‘rib chiqishni taqozo etmoqda. Axborot hajmining keskin ortishi, raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi, kasbiy faoliyatning murakkablashuvi hamda mehnat bozorida yangi kompetensiyalarga bo‘lgan ehtiyoj talabalarda nafaqat nazariy bilimlarni shakllantirish, balki ulardan samarali foydalanish, axborotni tanqidiy baholash, muammolarni tahlil qilish va mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatlarini rivojlantirishni talab etmoqda.

Shu nuqtai nazardan, tanqidiy fikrlash zamonaviy oliy ta‘limning muhim ta‘limiy natijalaridan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda. Tanqidiy fikrlash shaxsning mavjud axborotni shunchaki qabul qilishi emas, balki uni tahlil qilish, mantiqiy bog‘lanishlarni aniqlash, dalillarni baholash, muqobil nuqtai nazarlarni taqqoslash, asoslangan xulosa chiqarish va qabul qilingan qarorni dalillar asosida himoya qilish qobiliyatini qamrab oladi. Shu sababli oliy ta‘lim muassasalarida talabalarning tanqidiy fikrlashini maqsadli va tizimli ravishda rivojlantirish ta‘lim sifatini ta‘minlashning muhim shartlaridan biri hisoblanadi.

An‘anaviy ta‘lim modelida o‘qituvchining asosiy vazifasi bilimlarni yetkazish, talabaning vazifasi esa ularni o‘zlashtirish va qayta ifodalash bilan cheklanishi mumkin.

Bunday yondashuv muayyan bilimlarni egallash uchun samarali bo‘lsa-da, murakkab va noaniq vaziyatlarda mustaqil fikrlash, dalillarni tahlil qilish hamda ijodiy qaror qabul qilish kabi yuqori darajali kognitiv ko‘nikmalarni yetarli darajada shakllantirmasligi mumkin. Shu bois ta‘lim jarayonini talabani faol intellektual faoliyatiga yo‘naltirish, o‘qituvchini esa bilim beruvchi subyektdan ta‘lim jarayonini tashkil etuvchi va yo‘naltiruvchi fasilitatorga aylantirish zarurati yuzaga kelmoqda.

Oliy ta‘limda innovatsion pedagogik yondashuvlarni qo‘llash talabalarning ta‘lim jarayonidagi faolligini oshirish, mustaqil fikrlashini rag‘batlantirish va yuqori darajali tafakkur ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qilishi mumkin. Ilmiy tadqiqotlarda talabaga yo‘naltirilgan innovatsion yondashuvlar talabalarning faol ishtirokini, motivatsiyasini, refleksiyasini va tanqidiy fikrlashini kuchaytirishi ta‘kidlangan.

Ayniqsa, muammoli ta‘lim texnologiyasi tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning istiqbolli vositalaridan biri hisoblanadi. Ushbu yondashuvda ta‘lim jarayoni tayyor bilimlarni o‘zlashtirishdan ko‘ra, talabani real yoki modellashtirilgan muammoli vaziyat bilan to‘qnashtirish, muammoni anglash, uning sabablarini aniqlash, zarur axborotni izlash, turli yechimlarni ilgari surish va ularni dalillar asosida baholashga yo‘naltiriladi. Muammoli ta‘lim va tanqidiy fikrlash o‘rtasidagi bog‘liqlik oliy ta‘lim kontekstidagi qator tadqiqotlarda maxsus o‘rganilgan.

2022-yilda amalga oshirilgan meta-tahlilda 2000–2021-yillardagi 50 ta empirik tadqiqot va 5210 nafar ishtirokchi ma‘lumotlari umumlashtirilib, muammoli ta‘limning talabalar tanqidiy fikrlashiga umumiy ta‘siri ijobiy ekanligi aniqlangan. Tadqiqotda muammoli ta‘limning tanqidiy fikrlash ko‘nikmalari va uning dispozitsiyalarini rivojlantirishga ta‘siri statistik jihatdan ahamiyatli ekani qayd etilgan.

Biroq muammoli ta‘limning o‘zi avtomatik ravishda tanqidiy fikrlashni shakllantirib qo‘ymaydi. O‘quv muammosining mazmuni, savollarning sifati, talabalarning mustaqilligi, guruhdagi hamkorlik, o‘qituvchining pedagogik rahbarligi, refleksiya va baholash mexanizmlari kabi omillar ta‘lim natijasiga ta‘sir ko‘rsatadi. 2023-yildagi tizimli tahlilda muammoli ta‘limni tanqidiy fikrlashga yo‘naltirish uchun maxsus tanqidiy fikrlash vositalari, maqsadli faoliyatlar, raqamli texnologiyalar, boshqa pedagogik metodlar bilan integratsiya va fanga oid bilimlar bilan uyg‘unlashtirish kabi yondashuvlar ajratilgan.

Shuning uchun oliy ta‘lim jarayonida tanqidiy fikrlashni rivojlantirish masalasini faqat bitta pedagogik texnologiya doirasida emas, balki o‘zaro bog‘liq innovatsion yondashuvlar tizimi sifatida tadqiq etish muhimdir. Bunda muammoli ta‘lim, keys-stadi, loyihaviy ta‘lim, debat va munozara, Sokratik savol-javob, raqamli ta‘lim vositalari, hamkorlikda o‘qitish va refleksiv yondashuvlarning integratsiyasi talabani tahliliy faoliyatini faollashtirish uchun muhim didaktik imkoniyat yaratadi.

Shundan kelib chiqib, mazkur maqolaning maqsadi oliy ta‘lim jarayonida talabalarning tanqidiy fikrlashini rivojlantirishga xizmat qiluvchi innovatsion yondashuvlarni nazariy jihatdan tahlil qilish va ulardan samarali foydalanishning pedagogik imkoniyatlarini asoslashdan iborat.

Maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi:

- tanqidiy fikrlash tushunchasining pedagogik mazmunini tahlil qilish;

- oliy ta’limda tanqidiy fikrlashni rivojlantirish zaruratini asoslash;
- tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan innovatsion pedagogik yondashuvlarni tasniflash;
- muammoli ta’lim, keys-stadi, loyihaviy ta’lim va interaktiv metodlarning didaktik imkoniyatlarini ochib berish;
- raqamli texnologiyalarni tanqidiy fikrlashni rivojlantirish jarayoniga integratsiyalash imkoniyatlarini tahlil qilish;
- talabalarning tanqidiy fikrlashini rivojlantirish uchun samarali pedagogik shart-sharoitlarni belgilash.

Tadqiqotning nazariy ahamiyati tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan innovatsion yondashuvlarni tizimlashtirish va ularning o‘zaro integratsiyasiga oid ilmiy qarashlarni umumlashtirish bilan belgilanadi. Amaliy ahamiyati esa oliy ta’lim muassasalarida dars mashg‘ulotlarini tashkil etishda muammoli vaziyatlar, ochiq savollar, keyslar, loyihalar, munozara va raqamli ta’lim vositalaridan maqsadli foydalanish bo‘yicha metodik yondashuvlarni ishlab chiqish imkoniyati bilan izohlanadi.

TALABALAR TANQIDIY FIKRLASHINI RIVOJLANTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI

Tanqidiy fikrlash zamonaviy pedagogika va psixologiyada shaxsning axborotni ongli ravishda qabul qilishi, uni tahlil qilishi, dalillarni baholashi, mantiqiy xulosa chiqarishi va asoslangan qaror qabul qilishi bilan bog‘liq bo‘lgan murakkab intellektual jarayon sifatida qaraladi. Ushbu tushuncha oddiy “tanqid qilish” yoki mavjud fikrni inkor etishni anglatmaydi. Aksincha, tanqidiy fikrlash shaxsning har qanday ma’lumot, g‘oya yoki qarorga nisbatan dalillarga asoslangan, mantiqiy va xolis munosabat bildirish qobiliyatini ifodalaydi.

Tanqidiy fikrlash tushunchasining ilmiy-pedagogik mazmunini ochib berishda amerikalik faylasuf va pedagog Jon Dyui qarashlari muhim ahamiyatga ega. U inson tafakkurining rivojlanishini muammoni anglash, mavjud ma’lumotlarni tahlil qilish, farazlarni ilgari surish va ularni tekshirish jarayoni bilan bog‘laydi. Bu yondashuv keyinchalik ta’limda muammoli vaziyatlardan foydalanish va talabalarni mustaqil fikrlashga yo‘naltirishning nazariy asoslaridan biriga aylandi.

Tanqidiy fikrlash nazariyasining rivojlanishida Benjamin Blum tomonidan ishlab chiqilgan ta’lim maqsadlari taksonomiyasi ham muhim o‘rin tutadi. Unda bilish jarayoni oddiy eslab qolishdan tortib, tushunish, qo‘llash, tahlil qilish, baholash va yaratish kabi murakkab kognitiv operatsiyalargacha rivojlanishi ko‘rsatiladi. Ayniqsa, tahlil, baholash va yaratish bosqichlari talabalarning yuqori darajali fikrlash faoliyatini rag‘batlantirishda muhim didaktik asos bo‘lib xizmat qiladi.

Zamonaviy pedagogik yondashuvlarda tanqidiy fikrlash bir nechta o‘zaro bog‘liq tarkibiy komponentlardan tashkil topgan yaxlit qobiliyat sifatida qaraladi. Ularni shartli ravishda quyidagi guruhlariga ajratish mumkin:

1. Axborotni tahlil qilish qobiliyati. Talaba berilgan ma’lumotning mazmunini ajratishi, asosiy va ikkinchi darajali fikrlarni farqlashi, faktlar o‘rtasidagi mantiqiy bog‘lanishlarni aniqlashi lozim. Bu jarayonda axborot manbasining ishonchliligi va unda keltirilgan dalillarning asoslanganligi ham baholanadi.

2. Dalillarni baholash qobiliyati. Tanqidiy fikrlovchi talaba muayyan fikrni uning haqiqat sifatida taqdim etilgani uchun emas, balki uni qo‘llab-quvvatlovchi dalillar mavjudligi asosida baholaydi. U dalil va xulosa o‘rtasidagi mantiqiy munosabatni aniqlaydi, qarama-qarshi dalillarni taqqoslaydi va asoslangan pozitsiyani shakllantiradi.

3. Muqobil nuqtayi nazarlarni ko‘rib chiqish. Tanqidiy fikrlashning muhim belgilaridan biri - muammoga bir tomonlama yondashmaslikdir. Talaba bir masala bo‘yicha turli nuqtayi nazarlarni o‘rganishi, ularning kuchli va zaif tomonlarini taqqoslashi hamda o‘z pozitsiyasini asoslashi zarur.

4. Muammoni aniqlash va yechim ishlab chiqish. Tanqidiy fikrlash faqat mavjud ma’lumotni tahlil qilish bilan cheklanmaydi. U muammoning mohiyatini aniqlash, uning sabablarini belgilash, muqobil yechimlarni taklif qilish va eng maqbul yechimni tanlash jarayonini ham qamrab oladi.

5. Mantiqiy xulosa chiqarish. Talaba mavjud fakt va dalillarga tayangan holda mantiqiy xulosa chiqarishi kerak. Xulosaning ishonchliligi uning qanday dalillarga asoslanganligi bilan belgilanadi.

6. Refleksiya va o‘z fikrini baholash. Tanqidiy fikrlashning yuqori darajasi shaxsning o‘z fikrlash jarayonini ham tahlil qila olishi bilan xarakterlanadi. Talaba “Men nima uchun bunday xulosaga keldim?”, “Fikrim qanday dalillarga asoslangan?”, “Boshqa nuqtayi nazarni inobatga oldimmi?” kabi savollar orqali o‘z fikrlashini qayta ko‘rib chiqadi.

Oliy ta’lim jarayonida ushbu komponentlarni shakllantirish talabaning ta’lim subyekti sifatidagi faolligini oshirishni talab etadi. Bunda o‘qituvchi tayyor bilimlarni yetkazuvchi asosiy manba sifatida emas, balki talabaning izlanishi, savol berishi, tahlil qilishi va mustaqil qaror qabul qilishi uchun pedagogik muhit yaratuvchi subyekt sifatida namoyon bo‘ladi.

Shu nuqtayi nazardan, tanqidiy fikrlashni rivojlantirishda “savol - muammo - tahlil - dalil - yechim - refleksiya” mantiqiy zanjiri muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu zanjir talabani tayyor javobni qabul qilishdan uni izlash va asoslashga olib o‘tadi. Masalan, o‘qituvchi talabaga muayyan mavzu bo‘yicha tayyor xulosani taqdim etish o‘rniga, muammoli savol berishi mumkin. Talaba muammoni anglaydi, mavjud ma’lumotlarni o‘rganadi, turli taxminlarni ilgari suradi, dalillarni taqqoslaydi va yakunda o‘z xulosasini asoslaydi.

Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish jarayonida o‘quv vazifalarining mazmuni ham alohida ahamiyatga ega. Reproduktiv xarakterdagi “aniqlang”, “aytib bering”, “yozing” kabi topshiriqlar asosan mavjud bilimlarni qayta tiklashga yo‘naltirilsa, “nima uchun?”, “qanday asoslaysiz?”, “qaysi dalillar bunga ishonch beradi?”, “agar shart o‘zgarsa, natija qanday bo‘ladi?”, “muqobil yechim taklif qiling” kabi ochiq savollar yuqori darajali fikrlash operatsiyalarini faollashtiradi.

Shu bilan birga, tanqidiy fikrlashni rivojlantirishda ta’lim muhitining psixologik va pedagogik xususiyatlari ham muhimdir. Talaba o‘z fikrini erkin bildirishi, xato qilishdan qo‘rqmasligi, boshqa talabalarning qarashlarini hurmat qilishi va o‘z nuqtayi nazarini dalillar asosida himoya qilishi uchun qulay intellektual muhit yaratilishi lozim. Bunday muhit munozara, debat, guruhiiy ish, keys-tahlil va loyihaviy faoliyat kabi metodlar orqali ta’minlanishi mumkin.

Demak, tanqidiy fikrlashni rivojlantirish oliy ta’limda faqat alohida metoddan foydalanish bilan hal etiladigan vazifa emas. Bu ta’lim maqsadi, mazmuni, metodlari, o‘qituvchi va talaba o‘rtasidagi munosabatlar, baholash mezonlari hamda refleksiv faoliyatni qamrab olgan yaxlit pedagogik jarayondir.

Shundan kelib chiqib, oliy ta’limda talabalarning tanqidiy fikrlashini rivojlantirishning samaradorligi, avvalo, talabani passiv bilim oluvchidan faol tadqiqotchi va mustaqil qaror qabul qiluvchi ta’lim subyektiga aylantirishga qaratilgan innovatsion yondashuvlarni tizimli qo‘llash bilan belgilanadi.

XULOSA Olib borilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki, oliy ta’lim jarayonida talabalarning tanqidiy fikrlashini rivojlantirish zamonaviy ta’limning muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Chunki bugungi talaba nafaqat tayyor bilimlarni o‘zlashtirishi, balki axborotni mustaqil izlashi va tahlil qilishi, dalillarni baholashi, turli nuqtayi nazarlarni taqqoslashi, muammolarga muqobil yechimlar taklif qilishi hamda o‘z qarorlarini mantiqiy asoslay olishi zarur.

Tadqiqot natijalarini umumlashtirish asosida tanqidiy fikrlashni rivojlantirish samaradorligi ta’lim jarayonida innovatsion pedagogik yondashuvlardan tizimli va maqsadli foydalanish bilan bevosita bog‘liq ekanligi aniqlandi. Xususan, muammoli ta’lim, keys-stadi, loyihaviy ta’lim, debat va munozara, Sokratik savol-javob, hamkorlikda o‘qitish, raqamli texnologiyalar hamda refleksiv yondashuvlar talabalarning mustaqil va tahliliy fikrlash faoliyatini kuchaytirish uchun samarali vosita bo‘lib xizmat qiladi.

Innovatsion yondashuvlarning muhim xususiyati shundaki, ular talabani ta’lim jarayonining passiv ishtirokchisidan faol subyektiga aylantiradi. Talaba muammoni mustaqil anglaydi, zarur axborotni izlaydi, uni tahlil qiladi, dalillarni baholaydi, o‘z nuqtayi nazarini shakllantiradi va qabul qilgan qarorini asoslaydi. Natijada ta’lim jarayonida nafaqat fanga oid bilimlar, balki mustaqil fikrlash, muammoni hal qilish, qaror qabul qilish va refleksiya qilish kabi universal kompetensiyalar ham shakllanadi.

Shu bilan birga, tanqidiy fikrlashni rivojlantirishni faqat alohida pedagogik metod doirasida tashkil etish yetarli emas. Bu jarayon ta’lim maqsadi, mazmuni, o‘qitish metodlari, o‘quv topshiriqlari, baholash mezonlari va refleksiv faoliyatning o‘zaro uyg‘unligini ta’minlovchi yaxlit pedagogik tizim asosida amalga oshirilishi lozim.

Umuman olganda, oliy ta’limda innovatsion yondashuvlarni maqsadli integratsiyalash talabalarning intellektual faolligini oshirish, mustaqil va tanqidiy fikrlashini rivojlantirish, murakkab muammolarga asoslangan yechimlar topish va kelgusi kasbiy faoliyatida mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatini shakllantirishga xizmat qiladi. Shu sababli oliy ta’lim muassasalarida tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga yo‘naltirilgan innovatsion ta’lim texnologiyalarini takomillashtirish va ularni amaliyotga keng joriy etish muhim pedagogik vazifa sifatida qaralishi zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. 2022-2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida. PF-60-son. 2022-yil 28-yanvar. Qonunchilik ma‘lumotlari milliy bazasi

2. Haitov, Bekzod. "Methods of Improving Communicative Competence of the Head of Educational Institution." Scienceweb academic papers collection (2022).

3. Khaitov, Bekzod Shukhratovich. "FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE WORLDVIEW OF SCHOOL DIRECTORS IN UZBEKISTAN. IN SCALE FINNISH SYSTEMS EDUCATION. "Educational Research in Universal Sciences 2.3 (2023): 287-292.

4. Khaitov Bekzod Shukhratovich. "OF INFORMATION CONSUMPTION CULTURE IN STUDENTS." Science and innovation Special Issue 7 (2023): 571-573.

5. Khaitov, Bekzod Shukhratovich. "METHODS FOR IMPROVING THE INFORMATION AND COMMUNICATION COMPETENCE OF THE HEAD OF A GENERAL EDUCATION INSTITUTION DURING THE EDUCATIONAL PROCESS." Galaxy International Interdisciplinary Research Journal 10.12 (2022): 928-931.

6. Khaitov, B. (2022). METHODS FOR IMPROVING THE INFORMATION AND COMMUNICATION COMPETENCE OF THE HEAD OF A GENERAL EDUCATION INSTITUTION DURING THE EDUCATIONAL PROCESS. Scienceweb academic papers collection.

7. Khaitov, B.S. O‘QITISHNING DOLZARB MASALALARI RESPUBLIKA ILMIY-AMALIY.